

GEBOUWD VERLEDEN

Wandelen en
fietsen langs de
polderarchitectuur
in Berendrecht
en Zandvliet

Berendrecht
Zandvliet
Lillo

Voorwoord

Berendrecht en Zandvliet zijn twee unieke dorpen in het noorden van Antwerpen. Hun eigenzinnige karakter werd in grote mate mee vorm gegeven door de Schelde. Doorheen de tijd hebben de twee polderdorpen verschillende gedaanten aangenomen, maar de grote verkavelings- en moderniseringsdrang van de afgelopen decennia heeft allicht de grootste impact gehad. De typische polderwoningen liggen meer en meer verstopt in het straatbeeld of werden door de tand des tijds aangetast en afgebroken. De stad Antwerpen en het district Berendrecht-Zandvliet-Lillo streven ernaar om deze en andere pareltjes te bewaren, net omdat ze de laatste getuigen zijn van de unieke polderarchitectuur en het specifieke verleden van de polderdorpen Berendrecht en Zandvliet.

In 2015 sloegen het district en de stad de handen al in elkaar om een nieuwe structuurschets uit te werken, waarbij er mogelijkheden worden gecreëerd voor de verdere groei, maar waarbij ook aandacht uitgaat naar het erfgoed. Vandaag willen we u dit erfgoed laten beleven en kan u zelf langs het vaak onbekende verleden fietsen of wandelen en een stukje geschiedenis herontdekken. Het bouwkundig patrimonium speelt daarbij de hoofdrol. U zal naast hoeves, woonstalhuzen en polderhuizen ook kennis maken met burgerhuizen en zelfs modernistische woningen. Maar uiteraard zijn er ook verschillende anekdotes die u zullen verrassen ...

Wij wensen u alvast veel plezier bij uw ontdekkingstocht!

Rob Van de Velde

Scheper voor ruimtelijke ordening en erfgoed

Inleiding

De polders hebben hun eigen verhaal.

Een verhaal van vette klei onder een weidse hemel, van een Schelde die geeft en neemt.

Het verhaal van een onstuitbare haven en een grens vlakbij.

Dit verhaal vindt zijn neerslag in steen: in de polderhuizen, hoeves en dorpswoningen van Berendrecht en Zandvliet.

Deze brochure neemt u mee langs enkele markante voorbeelden van polderarchitectuur.

Aan u de keuze:

- **WANDELAARS** kunnen aan de hand van de detailkaarten op pagina's 8 en 22 een lus maken door het dorpscentrum van Berendrecht (2,5 km) of Zandvliet verkennen (2,6 km).
- Wie **MET DE FIETS** is, kan beide combineren. De overzichtskaart op pagina 36 toont hoe u van Berendrecht naar Zandvliet fietst (4,4 km). Fietsers hebben daarbij de mogelijkheid een extra lus te maken tot aan de Nederlandse grens en terug (6 km). Deze vindt u ook op de overzichtskaart terug.
- Uw **AUTO** kan u achterlaten op de parking van de begraafplaats (Schouwvegerstraat) van Berendrecht. Daar vindt u ook openbare toiletten. In Zandvliet kan u de wagen parkeren in de buurt van de Sint-Gertrudiskerk. Openbare toiletten vindt u in vrijetijdscentrum De Schelde, De Keyserhoeve 66.
- Op uw wandeling of fietstocht komt u langs verschillende gelegenheden waar u terecht kan voor een drankje en een hapje.

In grote stappen door de geschiedenis van berendrecht en zandvliet

Lang, lang geleden.

Beide dorpen ontstaan op de vruchtbare poldergronden die gewonnen worden door het indijken van de Schelde.

1119

Berendrecht en Zandvliet worden voor het eerst in historische bronnen vernoemd.

1329

De Schelde laat zich niet temmen. Overstromingen teisteren geregeld de polders. De grote overstroming van 1329 verzwelgt de dorpskern van Berendrecht.

Zandvliet schenkt een deel van zijn grondgebied aan zijn bureu. Berendrecht wordt op hoger gelegen gronden heropgebouwd. Het feit dat de dijken geregeld moeten worden hersteld, verstevigd en heraangelegd, legt de basis voor het polderrecht dat nog steeds van kracht is.

Het gevaar op overstromingen blijft bestaan. Strijdende partijen steken de dijken door en gebruiken de ondergelopen polders voor strategische doeleinden. Met alle gevolgen van dien voor de inwoners van de polderdorpen.

1622

Zandvliet wordt uitgebouwd tot een omwalde en versterkte fortstad. De vorm van het fort is nu nog herkenbaar in het stervormig stratenpatroon.

1953

1958

De combinatie van springtij en stormweer zorgt voor een ongezien hoge waterstand. Een groot deel van Zandvliet komt blank te staan.

Berendrecht en Zandvliet worden bij Antwerpen gevoegd. Dit past in het tienjarenplan dat van de Antwerpse haven een wereldhaven zal maken.

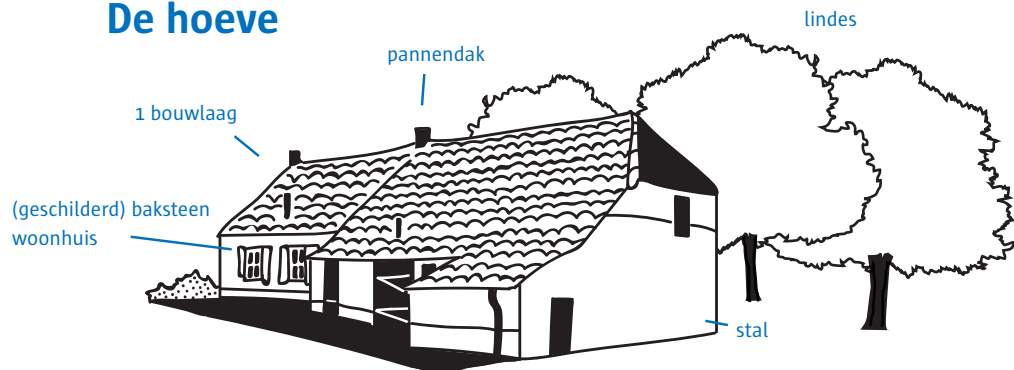
De impact op beide dorpen is enorm. Hun uitzicht verandert drastisch. De polders in het westen verdwijnen voor haven en industrie. Rondom de oude dorpskernen worden woonwijken voor havenarbeiders gebouwd. Het heidegebied in het oosten is nog altijd geëerd voor recreatie. U vindt er dan ook heel wat weekendhuisjes en campings.

De Poldertram in Zandvliet (foto m.m.v. Dennis van Dessel, Anja De Neve)

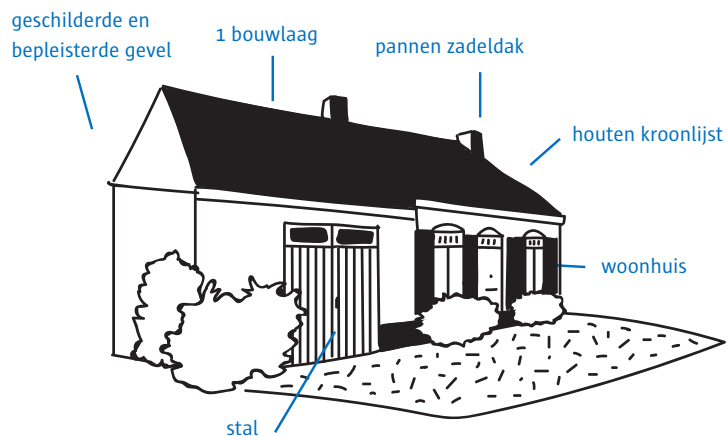
Wat is wat in de polderarchitectuur?

De hoeve

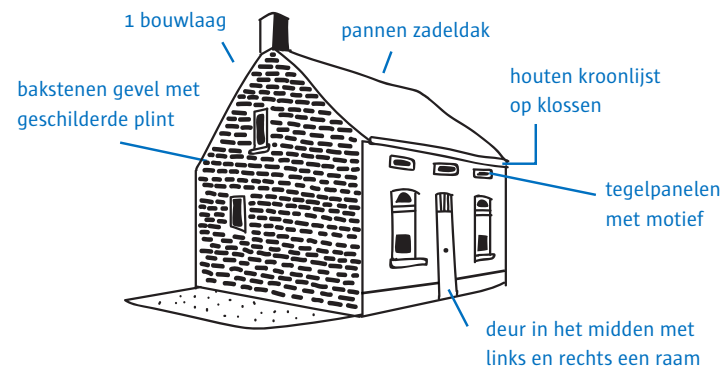
Een hoeve is een geheel van meerdere gebouwen (woonhuis, stal, schuur, bakhuis, wagenhuis,...) en heeft (of had) een uitgesproken agrarische functie.

Het woonstalhuis

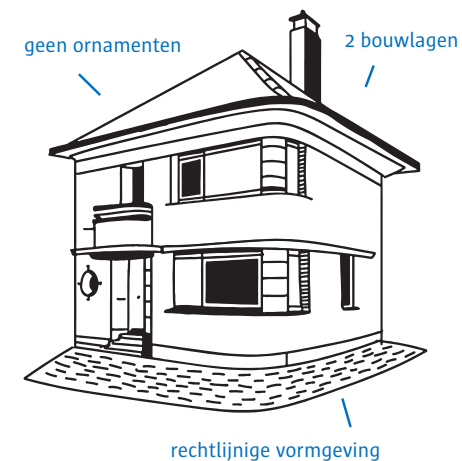
Een woonstalhuis is een alleenstaande woning met aansluitend (dikwijls onder één dak) een stal.

Het polderhuis

De naam zegt het zelf: een klein huisje in de polder.

De modernistische woning

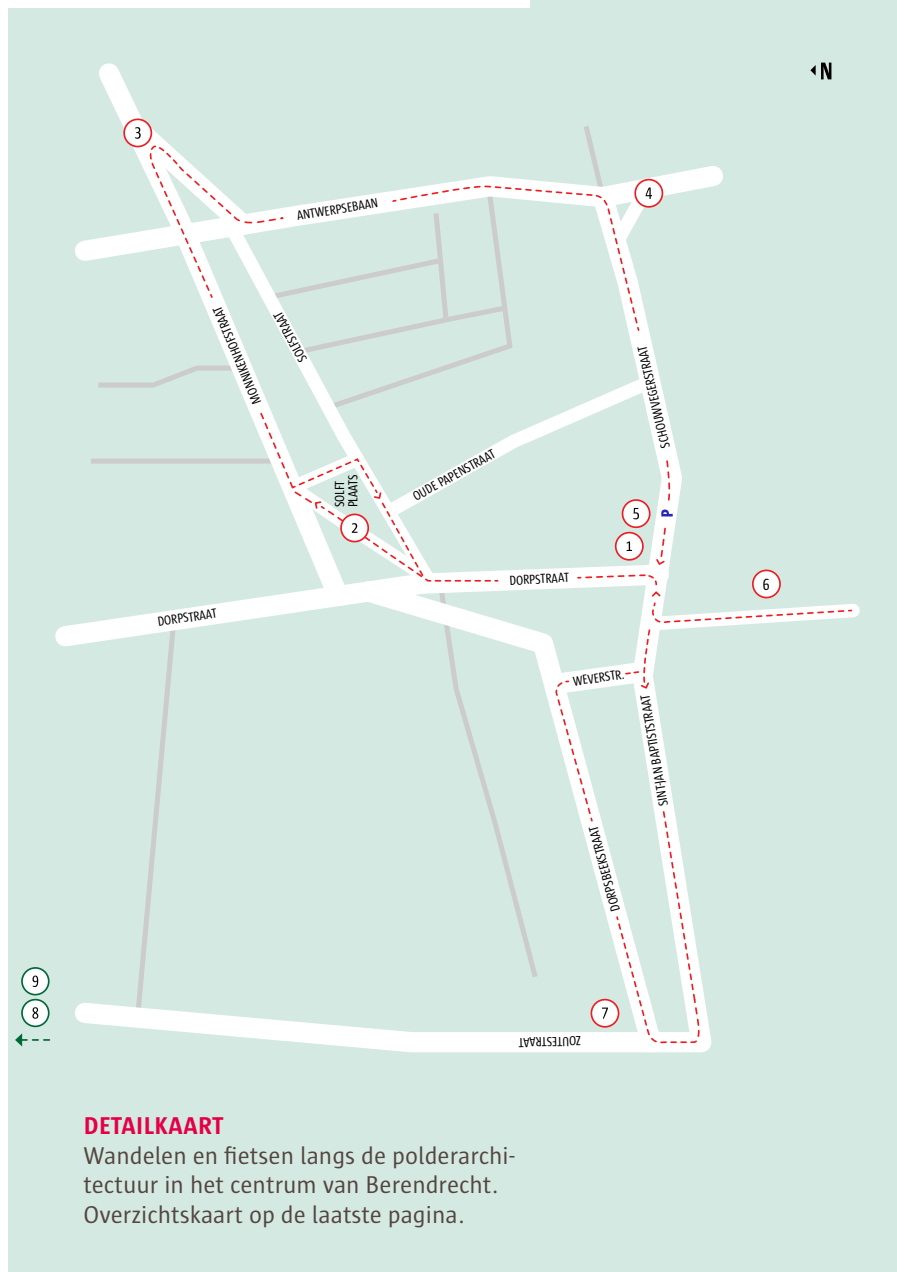
Aan het begin van de 20ste eeuw ontwikkelde zich een architectuurstroming die brak met alle tradities.

Het burgerhuis

Varianten van het typische burgerhuis zijn de dorpswoning en de villa.

In het centrum van berendrecht

Legende

1. Sint-Jan Baptist kerk
2. Solftplaats
3. Monnikenhof
4. Voormalige paardenstallen Reigershof
5. Begraafplaats, parking
6. Reigershof
7. Villa in cottagestijl uit interbellum
8. Buitenmolen
9. Kanaaldok B2

➔ Langs het fietsknooppuntennetwerk (tussen knooppunten 17 en 94) rijdt u Berendrecht binnen via de Reigersbosdreef. Op het einde van deze dreef gaat u naar rechts. Voor u staat de **Sint-Jan Baptistkerk**.

Wandelaars en/of fietsers die met de wagen komen, kunnen die achterlaten op de parking van de begraafplaats in de Schouwvegerstraat.

De wandeling of fietstocht door Berendrecht (+/- 2,5 km) start aan de hoofdingang van de Sint-Jan Baptistkerk.

1 SINT-JAN BAPTIST KERK

De oorspronkelijke kerk dateert uit de 14de eeuw. Het is gissen naar de exacte datum: die ligt ergens tussen de verplaatsing van het dorp naar hogere gronden in 1328 en de oudste gevonden grafsteen waarop het jaar 1400 vermeld staat.

De kerk werd doorheen de eeuwen verschillende keren verbouwd en vergroot. In 1940 blies het Belgische leger de toren en een groot deel van de kerk op.

De kerk werd in volle oorlogstijd heropgebouwd onder impuls van 'Het Werk voor 's lands Weder-opbouw'. Enkele originele delen, waaronder het laatgotische koor, bleven behouden. Links van het portaal ziet u een arduinen steen. Deze werd door de veldwachter gebruikt als 'podium' van waarop hij zijn mededelingen (besluiten van het schepencollege, huwelijksaankondigingen,...) deed.

De oorspronkelijke kerktoren die in 1940 door het Belgische leger werd opgeblazen en later werd vervangen door het neogotische ontwerp van L. Michielsens.

➔ U wandelt verder de Dorpstraat in.

De **Dorpstraat** verbindt het dorp met de buitenmolen ten noorden van Berendrecht. De straat kreeg zijn uitgesproken karakter – statige burgerhuizen met nette voortuintjes afgewisseld met kleinere dorpswoningen en polderhuisjes - in de tweede helft van de 19de en het begin van de 20ste eeuw.

De Kroon **nr. 1** (Dorpsherberg) -vroeger Afspanning De Weerd - werd grondig verbouwd. Heel wat architecturale kwaliteiten zijn hierdoor verdwenen.

Op **nr. 3** zien we het voormalige gemeentehuis van Berendrecht. Het werd in 1892 opgetrokken in *eclectische* stijl met neogotische elementen. Op de eerste verdieping bevond zich een raadszaal. De monumentale zandstenen Vlaamse schouw is nog aanwezig.

N. M. P. Harlow plan., Cappellen.

In 't Dorp.

Eclecticisme is het combineren van decoratieve elementen uit verschillende bouwstijlen in één ontwerp.

Aan de overkant op **nr. 8** vindt u een mooi voorbeeld van een burgerwoning met een opvallende, speelse baksteenpolychromie. Kijk vooral naar de panelen in gele, zwarte en rode baksteen in keperverband gemetseld onder de kroonlijst en de vensteropeningen op de verdiepingen.

Bij de polderhuizen op **nr. 9** en **nr. 10** ziet u een typisch Berendrechts ornament, nl. de friezen met geglazuurde tegels boven deuren en ramen. Opvallend is ook de rijkelijke architecturale uitwerking bij **nr. 10**. De centrale toegang heeft een laat 19de eeuwse blauwe hardstenen deuromlijsting. Maar ook de plint en vensterdorpels zijn uitgevoerd in blauwe hardsteen. Ook het buitenschrijnwerk is fraai uitgevoerd. Kijk naar de verzorgde houten kroonlijst en de vensterluiken.

➔ U slaat rechts af.

KIJK OOK EVEN NAAR ...

De fraaie villa uit 1911 (zie de gemetselde oprichtingsdatum centraal op de eerste verdieping) in eclectische stijl op **nr. 13**. Het typische burgerhuis op **nr. 17** maar ook de dorpswoningen op nummers, **23**, **25** en **29**. De grote herenwoning met schilddak en een centrale monumentale deur in het midden op **nrs. 26 -28**. Deze woning uit 1875 werd later opgesplitst in twee aparte panden. De bijzonder charmante dorpswoning op **nr. 27** in opvallende art-decostijl (1938). Het woonstalhuis op **nr. 37** dateert van 1877 en heeft in de linkse travee een korfboogvormige poortopening. Het burgerhuis op **nr. 38** met oorspronkelijke metalen afsluiting van de voortuin. Ook de betegeling met breuksteen is authentiek. **Nrs. 42** en **44** werden samen opgetrokken door twee schoonbroers in 1905. Na de Eerste Wereldoorlog deed **nr. 42** lange tijd dienst als rijkswachtkazerne. Let u op de mooi bewaard gebleven houten paneeldeur met metalen traliën in **nr. 44**.

De **Solftplaats** is het restant van een grotere Frankische *dries* die zich uitstrekte tot aan de Antwerpsebaan zoals nog te zien op de *Ferrariskaart*. De oostzijde werd verkaveld.

Een dries is een centraal gelegen (meestal driehoekig) gemeenschappelijk weiland met vaak in het midden een drinkpoel voor vee.

De Ferrariskaarten zijn 275 zeer gedetailleerde, topografische kaarten van de Oostenrijkse Nederlanden opgemaakt tussen 1771-1778 onder leiding van Joseph De Ferraris, generaal bij de Oostenrijkse artillerie.

ZOEK NAAR OORSPRONKELIJKE ELEMENTEN ...

Het schrijnwerk van het polderhuisje op **nr. 7** uit 1891 is gaaf bewaard gebleven. Ook de tegelfriezen op **nr. 6**, de karakteristieke voortuintjes met tegelverharding in dambordpatroon (**nr. 14**) en het metalen hekwerk (**nr. 15**) zijn origineel.

Oorspronkelijk stond centraal op de Solftplaats een molen die ook dienst deed als café. In 1913 brandde de molen volledig af. Nu staat er de berenpaal. Deze paal werd oorspronkelijk opgetrokken aan het gemeentehuis als gedenkteken voor de toekenning van een gemeentewapen door Willem 1. Jaarlijks wordt hier op de Solftplaats de 'galg' opgetrokken voor het traditionele gansrijden.

Het plein heeft een landelijk karakter met meestal sterk verbouwde polderhuizen (bijvoorbeeld **nr. 3** waar de tegelfriezen verwijderd werden) van één bouwlaag en enkele naoorlogse woningen met twee bouwlagen. Aan de noordkant ziet u twee voormalige dorpscafés De Koerel en de Sportduif (op **nr. 1** en **6**). Danscafé De Koerel deed ook dienst als lokale cinema.

Het loont de moeite om even de Solftstraat in te lopen.

Op **nr. 1** ziet u daar een opvallend burgerhuis uit 1933 geïnspireerd door de Amsterdamse school. Opvallend is het decoratief gebruik van bruin baksteenmetselwerk in de driehoekige erker maar ook als bekroning van het linkse platte dak.

➔ **Verlaat het plein langs de noordoosthoek.**

De **Monnikenhofstraat** is een lange straat die het dorp doorsnijdt van west naar oost.

De modernistische spiegelwoningst in gele paramentsteen op **nr. 54 - 56** werd opgetrokken door twee schoonbroers. Kijk vooral naar de overkragende verdieping met afgeronde hoeken en kroonlijst.

De in 1913 afgebrande Solftmolen (Foto: m.m.v. De Buitenmolen)

Op **nr. 109** vinden we het voormalige gasthuis Sint-Jozef, opgetrokken in 1897. Oorspronkelijk was dit een liefdadigheidsinstelling waar men reizigers, armen, zieken en ouderen opving met hoeve, bakkerij en wasinrichting voor de hele regio. Later kreeg het verschillende andere functies tot het zijn definitieve bestemming kreeg als woonzorgcentrum. Zijn huidige naam, Monnikenhof, heeft het woonzorgcentrum te danken aan de kapel die in 1254 door de monniken van de Sint-Michielsabdij in Antwerpen aan de andere kant van de weg werd opgericht. Rond de kapel werd een prachtig buitenverblijf met park en vijvers voor de hogere clerus gebouwd. De Franse revolutie maakte hier een eind aan. Later werd op de plaats van het domein de woonwijk Viswater gebouwd. Verschillende straatnamen in de wijk (Norbertijnenstraat, Abtenstraat,...) verwijzen nog naar het roemrijke verleden.

➔ **Maak een scherpe bocht naar rechts en volg de Kleine Bredestraat richting Antwerpsebaan.**

De drukke **Antwerpsebaan** doorkruist Berendrecht van zuid naar noord. Op **nr. 111** vindt u een mooi

en gaaf bewaard voorbeeld van een woonstalhuis: een bouwlaag onder een pannenzadeldak en met aansluitend de stal. Kijk ook een naar het houten schrijnwerk in de vensteropeningen.

Op de hoek van de **Antwerpsebaan** en het **Booswegske (Booswegske nr. 1)** ligt een hoeve waarvan de oudste delen dateren van het einde van de 18de/begin van de 19de eeuw. In 1851 werd in de hoeve een rosmolen (molen aangedreven door ezel of paard) geïnstalleerd en werden de verschillende gebouwen omgevormd tot een drogerij voor *cichorei*.

Cichorei of bitterpee is een wortelgewas dat gebruikt werd om een koffieachtige drank mee te brouwen.

De hoeve had zwaar te lijden onder het oorlogsgeweld en in 1947 werden er grootse herstelwerken uitgevoerd. Enkel het woonhuis is nog een deel van de oorspronkelijke hoeve. In 1967 werd het geheel onteigend en recent zijn hier de magazijnen Patrimoniumonderhoud van de Stad Antwerpen gevestigd. Let u ook op de geknotte lindes.

Poldertram in de Schouwvegerstraat (foto m.m.v. Dennis van Dessel, Anja De Neve).

Daar recht tegenover (**Antwerpsebaan 110**) ziet u wat vermoedelijk de vroegere paardenstallen van het Reigershof (waarover meer op pagina 18) waren. Zeker is dit echter niet. Het gebouw werd opgetrokken door Frans Ludovicus van Delft in 1856 en in het kadaster werd het omschreven als een huis. In 1871 werd het geheel omschreven als een 'etable' met een rosmolen. Het is best mogelijk dat het verhaal van de 'paardenstallen' bij de rosmolen zijn oorsprong vindt. Ook 'de paardenstallen' hadden mogelijks zwaar te lijden onder de oorlog. In 1948 werd het grotendeels heropgebouwd. Rond de eeuwwisseling werden de gevels opgefrist en

kreeg de Bomenbank van de stad hier onderdak.

➔ **U slaat rechts af.**

De naam **Schouwv(a)egerstraat** komt al voor in documenten van 1725. Men vermoedt dat de straat is vernoemd naar het beroep van één van zijn bewoners.

De Schouwvegerstraat behoort tot de oude dorpskern. De bedding van de Poldertram met zijn eindhalte in de Sint-Jan Baptiststraat volgde dit traject.

NIET TE MISSEN...

De straat bezit enkele goed bewaarde gebouwen uit de 19de en vroege 20ste eeuw zoals het woonstalhuisje op **nr. 20**, het polderhuisje op **nr. 15** met authentieke kroonlijst, vensterschrijnwerk en luiken. Het wat achterin gelegen woonstalhuisje op **nr. 8**, de dubbelwoning op **nr. 6** die vermoedelijk aan het begin van de 19de eeuw werd opgericht voor de familie van Delft. Achter de taxushaag staat een schuur die op zijn zadeldak nog de originele Boomse pannen heeft liggen. Op **nr. 3** zien we een goed bewaard hoevecomplex. Op het erf onderscheiden we een woonstalhuis, schuur en stallen. Het voormalige bakhuisje werd aangepast. Het woonhuis is uitgewerkt als een polderhuis met centrale toegangsdeur en twee flankerende vensters. Onder de kroonlijst de karakteristieke tegelpanelen.

Op **nrs. 9 – 11 – 13** vinden we het voormalige schoolgebouw. Volgens de kadasterplannen bevond de eerste school in Berendrecht zich in de Dorpstraat naast de kerk. Daarvan zijn echter geen sporen meer terug te vinden. Tussen 1855 – 1857 werd hier een nieuwe gemeenteschool gebouwd volgens een functioneel en sober basisplan. De filosofie was duidelijk: ook minder begoede gemeenten moesten een school kunnen bouwen. Gelijkaardige scholen vinden we nu nog terug in Hemiksem, Broechem en 's Gravenwezel. Toen in 1902 de nieuwe gemeenteschool in de Monnikenhofstraat zijn deuren opende, werd deze school omgevormd tot woningen.

Op **nr. 4** vinden we een voormalige smidse (waarvan de luifel aan de zijkant en de tot deur verkleinde poortopening nog getuigen). Het gebouw is al te zien op de Ferrariskaart (eind 18de eeuw). In het midden van de 19de eeuw was dit het eigendom van hoefsmid Jacob Hertsen-Royers. In de aanpalende woning bevond zich een café.

De modernistische villa op **nr. 1** is verrassend genoeg de pastorie van Berendrecht. De oorspronkelijke pastorie werd gesloopt en in de tuin ervan liet stadsbouwmeester F. Peeters dit ontwerp van L. Claessens uitvoeren (1965). Het werd een ruime woonst rond een centrale trappenhal met een aparte studio voor de huishoudster.

5

BEGRAAFPLAATS

Zicht op de Sint-Jan Baptiststraat (tot 1959 Kerkstraat). Op deze foto zien we ook nog de kerktoeren die in 1940 door het Belgische leger werd opgeblazen.

Oorspronkelijk was de begraafplaats een echt 'kerkhof' afgesloten van de straat met een ijzeren hekwerk en beplant met notenbomen. In 1918 werd een perceel bouwland aangekocht voor de uitbreiding. In het midden van de jaren zestig werd ter hoogte van de oude gesloopte pastorie een parking aangelegd. Later werd er een wachthuisje, een modern columbarium en een nieuwe strooiweide aan toegevoegd. Centraal tegen het koor van de kerk aan staat de imposante grafkelder van de familie van Delft (1839). Bovenaan de sokkel bevinden zich aan weerszijden de familiewapens. Het familiewapen van de familie Legrelle op de blauwe hardstenen plaat is toegevoegd nadat Daniël Legrelle de grafkelder van zijn schoonfamilie in concessie heeft genomen en gerestaureerd. Bij de heropbouw van de kerk in het begin van de Tweede Wereldoorlog zijn verschillende oude grafstenen uit de kerk gerecupereerd en tegen de scheidingsmuur geplaatst die grenst aan de huidige par-

king. Bijzonder zijn ook de restanten van de grafsteen van Gillis Damaes en Joanna van Obbuieren, die in 1838 onder de kerkvloer werd ontdekt. Ze stierven beiden in 1400.

➔ [Volg de Sint-Jan Baptiststraat.](#)

6

REIGERSHOF

De **Sint-Jan Baptiststraat** behoort tot de oude dorpskern van Berendrecht en is al te zien op de Ferrariskaart. Tussen **nr. 5** en de voormalige koetsierswoning op **nr. 7** ziet u de vroegere ingang van het domein Reigershof met historisch hekwerk. De gevel van de koetsierswoning bevat nog enkele authentieke elementen zoals muurankers, de luiken en het schrijnwerk van ramen en deur (eind 19de/begin 20ste eeuw).

Zicht op het Reigershof vanuit het domein bekeken.

➔ Na de koetsierswoning slaat u linksaf.

De **Reigersbosdreef** is een rechte, gekasseide dreef die dwars doorheen het kasteeldomein loopt. De dreef dankt zijn naam aan het aanpalende eikenbos waar sinds 1902 een reigerskolonie nest. De kolonie groeide uit tot één van de grootste van West-Europa. De laatste jaren is het reigersbestand jammer genoeg sterk afgenomen. Ongeveer halverwege kruist de dreef de met de populieren beboomde resten van de “Ouden Dijk van Berendrecht”, met daarnaast de grote en de kleine *weel*.

Een **weel** is een poel ontstaan na een overstroming of dijkbreuk (denk maar aan Oosterweel).

Dichter bij het dorp vindt u domein “**Reigershof**” met bijhorende hoeve (**nrs. 1 – 3**). Het Reigershof heeft in de loop van zijn geschiedenis verschillende namen gehad: Sterrenhof (naar het stervormige bos op het domein), Hof van Delft (naar de familie die het domein eeuwenlang in bezit had) en Hof Le Grelle (de huidige eigenaars).

7 VILLA IN COTTAGESTIJL

LET OOK OP...

De charmante villa in cottigestijl (1925) op de hoek van de Zoutestraat en de Dorpsbeekstraat met de opvallende als torens uitgewerkte erkers en de verfijnde kroonlijst.

De centrale vierkante toren met klok, peervormige spits en windwijzer behoort waarschijnlijk tot de oudste kern van het gebouw (17de eeuw). Tussen 1792 en 1934 werd het kasteel door de opeenvolgende kasteelheren stelselmatig verbouwd en vergroot. Naast het kasteelgebouw ligt een woonstalhuis dat in de 19de eeuw grondig werd verbouwd. Tegen het woonstalhuis lag tot in 1991 een mesthoop, afgezoomd met stukken van kruisen en grafstenen afkomstig van het kerkhof van Lillo. Die werden er geplaatst als protest tegen het verdwijnen van de polderdorpen bij de uitbreiding van de haven.

➔ **Terug in de Sint-Jan Baptiststraat gaat u naar links. De straat gaat over in de Zoutestraat, maakt een scherpe bocht naar rechts en volgt de dijk in noordelijke richting.**

Op oude plannen wordt de Zoutestraat nog ‘Chemin de Cruysweg’ genoemd, mogelijks omdat langs hier de processies rond het dorp trokken. In 1959 kreeg deze straat haar huidige naam.

Het toponiem ‘Zoute’ wijst op een overstromingsgebied. Parallel met de Zoutestraat liep tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw een brede dijk beplant met 4 rijen bomen die naar Fort Frederik leidde. De dijk en het fort verdwenen toen het Kanaaldok werd uitgegraven.

BENT U TE VOET?

- ➔ **Dan kan u via de Dorpsbeekstraat en de Weverstraat teruglopen naar het vertrekpunt aan de Sint-Jan Baptistkerk.**
- ➔ **U kan daar de wagen nemen naar het startpunt van de wandeling in Zandvliet. U volgt dan de Dorpstraat in noordelijke richting. Bij het T-kruispunt ziet u tussen de huizen de Buitenmolen. Een woordje uitleg bij de molen vindt u op pagina 20. Ga er zeker even langs.**
- ➔ **Wie niet kan wachten om Zandvliet te verkennen, slaat linksaf en volgt de Zandvlietsesteenweg tot het**

einde. Daar gaat u naar rechts en volgt de Zoutestraat tot aan de Sint-Gertrudiskerk.

MET DE FIETS?

➔ **Fiets dan verder langs de Zoutestraat tot bij fietsknooppunt 94.**

Op de hoek met de Zandvlietsesteenweg en de Zoutestraat (nr. 86) ziet u een hoevecomplex met een centraal gelegen - sterk verbouwd - woonstalhuis (daterend van vóór 1819), een wagenhuis met origineel pannendak (1905) en schuren. Het perceel was oorspronkelijk eigendom van de familie van Delft. Op de Ferrariskaart (eind 18de eeuw) is al bebouwing te zien.

➔ **Om de Buitenmolen te bezoeken, moet u even afwijken van de fietsroute naar Zandvliet in de richting van fietsknooppunt 18. Volg de (drukke) Zandvlietsesteenweg tot waar deze kruist met de Dorpstraat. Recht tegenover dit kruispunt ziet u tussen de huizen een smalle weg die u naar de Westmolengeest of Buitenmolen leidt.**

8 BUITENMOLEN

De molen werd in 1822 opgetrokken en telt 4 verdiepingen: de maalzolder, de steenzolder waar de molenstenen

werden bewaard, de radarzolder met het mechanisme van de molen en helemaal bovenaan een zoldertje met daarin de as. Oorspronkelijk omvatte deze molen ook nog een woning en een herberg op het gelijkvloers.

In heel wat Berendrechtse spookverhalen speelt de molen een prominente rol. 's Nachts verzamelden zich hier in wit gehulde figuren die de voorbijgangers de stuipen op het lijf joegen. Hieraan kwam pas een einde toen de burgemeester toestemming gaf met scherp op de 'spoken' te schieten.

➔ **Keer terug naar fietsknooppunt 94 en volg de Zoutestraat richting fietsknooppunt 97 tot aan de Derdeweg. Sla linksaf. Neem zeker even de tijd om de dijk op te klimmen.**

9 KANAALDOK B2

Voor u ligt Kanaaldok B2. Schuin links ziet u het sluisencomplex met de Berendrecht- en Zandvlietssluis. De meest rechtse, de Zandvlietssluis, was de grootste sluis ter wereld (500 m lang, 57 m breed, 13,58 m diep) tot die titel werd overgenomen door de Berendrechtssluis die 11 m breder is. Beiden werden overklast door de in 2016 geopende Kieldrechtssluis (500 m lang, 68 m breed, 17,80 m diep). Ondertussen bouwt men in het

Nederlandse IJmuiden een zeesluis die 2 meter breder en 20 cm dieper wordt. De strijd om het wereldrecord is nog lang niet gestreden.

➔ **Keer terug naar de Derdeweg en volg het fietspad richting Zandvliet. De Derdeweg wordt Zoutedijk.**

➔ **Op het einde van de Zoutedijk slaat u rechtsaf. U volgt De Keyserhoeve een 50-tal meter tot bij de Sint-Gertrudiskerk.**

De Buitenmolen (Foto: m.m.v. De Buitenmolen).

In het centrum van zandvliet

Legende

- 10. Sint- Gertrudiskerk
- 11. Blauw Hoeveke
- 12. Hof Van Kums
- 13. De Leeuw van Vlaanderen
- 14. Grenspaal
- 15. Bergske Af
- 16. Botermarkt
- 17. Waterpomp

10 SINT- GERTRUDISKERK

De Sint-Gertrudiskerk ligt op een natuurlijke heuvel omringd door een kerkhof. Oorspronkelijk stond op deze hoogte een kapel die in 1124 tot parochiekerk werd gepromoveerd. In de loop der eeuwen werd de kerk verschillende keren geheel of gedeeltelijk verwoest en heropgebouwd. Het huidige neogotische uitzicht kreeg de kerk in 1953.

Op het kerkhof zien we verschillende statige grafmonumenten, o.a. de grafkelders van de families De Jongh-De Nys en Kums-Van der Elst. Over de laatsten hebben we het nog uitgebreid aan het Hof van Kums (pagina 30).

➔ Deze wandel- en fietslus van 2,6 km in het dorpscentrum van Zandvliet kan u aanvullen met een extra fietslus van 6 km tot aan de grens met Nederland. Meer info hierover vindt u op pagina 30.

Een 'kaak' of schandpaal: een paal waaraan men iemand als straf te kijk zette (aan de kaak stellen).

In de noordwesthoek van het kerkhof vindt u de overblijfselen van de kaak.

Oorspronkelijk stond hier een steen, ijzeren of houten paal bovenop een achthoekig blok uit blauwe hardsteen. De paal verdween en de veldwachter gebruikte het steenblok als 'podium' van waarop hij de besluiten van het schepencollege en huwelijksaankondigingen aflas. Het meest imposante grafmonument is zonder twiifel dat van de familie De Keyser. Kunstschilder Nicaise De Keyser (Zandvliet 1813 – Antwerpen 1887) volgde zijn opleiding aan de Antwerpse Academie en werd beroemd met portretten en historische tafereelen. Een tijd lang was hij directeur van de Antwerpse Academie en conservator van het Museum voor Schone Kunsten. Het geboortehuis van deze beroemde Zandvlietenaar stond in de Zuidhavendijk (het verlengde van De Keyserhoeve) en werd in 1975 gesloopt. Naast de beroemde schilder rusten hier zijn broer, zoon, dochter en echtgenote. Tegen de kerkmuur vindt u de grafstenen van zijn ouders.

In de zuidoosthoek van het kerkhof staat de weelderig versierde Sint-Gertrudisput. Het ijzeren smeedwerk, in 1856 geschonken door C.J. Nuyts, een afstammeling van een vooraanstaand drukkersgeslacht, zou geïnspireerd zijn door de waterput op de Antwerpse Handschoenmarkt. Bovenop het decoratieve smeedijzerwerk prijkt het beeld van Sint-Gertrudis, beschermheilige tegen ratten en muizen.

Niet alleen op, maar ook rond het kerkhof valt heel wat te ontdekken.

De **Spaansemolenstraat** verbond De Keyserhoeve met de verderop gelegen Begijnhoeve. De straat dankt zijn naam aan de Spaanse molen die in 1622 door veldheer Ambrosius Spinola

Spaanse molen (foto m.m.v. Buitenmolen).

vanop de Sint-Gertrudisstoren

op het noordwestelijke bastion van 'Fort' Zandvliet werd gebouwd. De molen werd in 1927 afgebroken.

Op **nr. 2** vinden we de Dictushoeve. Benedictus Van den Maegdenbergh (1905 – 1991), de laatste eigenaar van de hoeve, was ook de laatste burgemeester van Zandvliet. Het perceel werd in 1819 voor het eerst bebouwd door de smid Leonardus Van den Maegdenbergh. Doorheen de jaren werd ook hier geregeld verbouwd en bijgebouwd. In het begin van de 20ste eeuw werd een deel van de hoeve gebruikt als herberg 'De Zwaan'. Tussen 1985 en 1990 werd de Dictushoeve gerenoveerd in traditionalistische stijl. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de zijgevels. De oorspronkelijk

ke puntgevels werden, louter omwille van het esthetische, trapgeveltjes.

Aan de zijkant van de Dictushoeve, tegen de haag, vinden we een monument ter herdenking van de laatste grote overstroming in de nacht van 31 januari 1953. Een ongekend felle storm in combinatie met springtij veroorzaakte een dijkbreuk ter hoogte van Berendrecht. Bijna driekwart van Zandvliet liep onder. Het monument werd in 1991 opgericht op de plaats waar het water zijn hoogste peil bereikte.

Waar de Spaansemolenstraat een hoek maakt, ziet u een smalle weg die u bij enkele dieper gelegen huizen brengt. Op **nr. 7** staat een moder-

Modernistische villa, Spaansemolenstraat 7

nistische villa met kenmerken van de *Nieuwe Zakelijkheid*. De opvallende oorspronkelijke vormvoering werd recent afgezwakt door de afbraak van twee monumentale sierschouwen aan weerszijden van de woning.

Nieuwe Zakelijkheid: een kunststroming die als reactie op de Jugendstil en het expressionisme juist het nuchtere, sobere en kernachtige opzocht. Binnen de architectuur ging dit gepaard met de toepassing van nieuwe technieken en materialen.

Aan de zuidkant van het kerkhof ligt **De Keyserhoeve**. Deze straat werd, net als de De Keyserlei in Antwerpen, vernoemd naar kunstschilder Nicaise De Keyser.

Op de hoek van De Keyserhoeve en het voormalige tramspoor De Roet (**nr. 16**) staat een hoeve met een bijzonder rijke geschiedenis. Volgens een inscriptie in één van de trappen zou het oudste deel uit 1667 stammen. In het midden van de 19de eeuw werd de hoeve gebruikt als afspanning waar handelsreizigers konden overnachten en hun paarden konden stallen. Omstreeks 1888 werd een zijgevel afgeschuind voor de aan-

KIJK IN DE SPAANSEMOLENSTRAAT OOK NAAR:

Nr. 3: een dorpswoning met een bijzonder levendige gevel met decoratieve elementen onder een mansardedak. Of de windvaan op het dak bij het oorspronkelijke ontwerp hoort, is niet geweten. Tussen **nrs. 9 en 20** vormt de Spaansemolenstraat een waardevol geheel van aaneengesloten burgerhuizen. Naast het diephuis (een huis waarvan de nok loodrecht op de straat staat) op **nr. 15**, vinden we het voormalige gemeentehuis van Zandvliet (**nr. 16**) in eclectische stijl met neoclassicistische elementen. De opvallende dorpswoning op **nr. 17** met twee deuren links en rechts van een centrale vensterpartij maakt nu deel uit van het imposante burgerhuis op **nr. 18**. Het hoekhuis op **nr. 20** is een mooi voorbeeld van een neoclassicistisch dubbelhuis. Ooit moet de gevel van **nr. 19** er ook zo hebben uitgezien. Getuige daarvan zijn de gelijkenissen tussen het uitgewerkte schrijnwerk en de kroonlijst van beide woningen.

leg van de nieuwe spoorweg tussen Antwerpen en Bergen op Zoom. De bewoners maakten van de nood een deugd: een deel van de hoeve werd de wachtzaal voor treinreizigers. Het spoor verdween en de wachtzaal werd café 'In de Jagersrust'. In 1970 werd het omgebouwd tot restaurant. De verfraaiingswerken uit het begin van de 20ste eeuw, zoals de hardstenen plint en de omlijsting van ramen en deur, gaven het gebouw zijn huidige uitzicht. De baksteenpolychromie verdween toen in de jaren '80 de gevel werd gecementeerd. In het gebouw naast de hoeve herkennen we nog duidelijk de voormalige schuur.

➔ Volg Noordland.

De straat **Noordland** ontleent zijn naam aan het onbebouwde poldergebied ten noorden van Zandvliet. In het begin van de 19de eeuw noemde de straat nog Zilverstraatje. Deze naam had het te danken aan het lemen wegdek dat volgens de overlevering zilverachtig blonk in het zonlicht.

Het Onze-Lieve-Vrouw van Bijstandsinstituut (**nr. 23**) werd in 1861 opgericht door mevrouw Van der Elst (schoonzus van kasteelheer Kums). Tien jaar later startte men met de bouw van een klooster met drie klas-

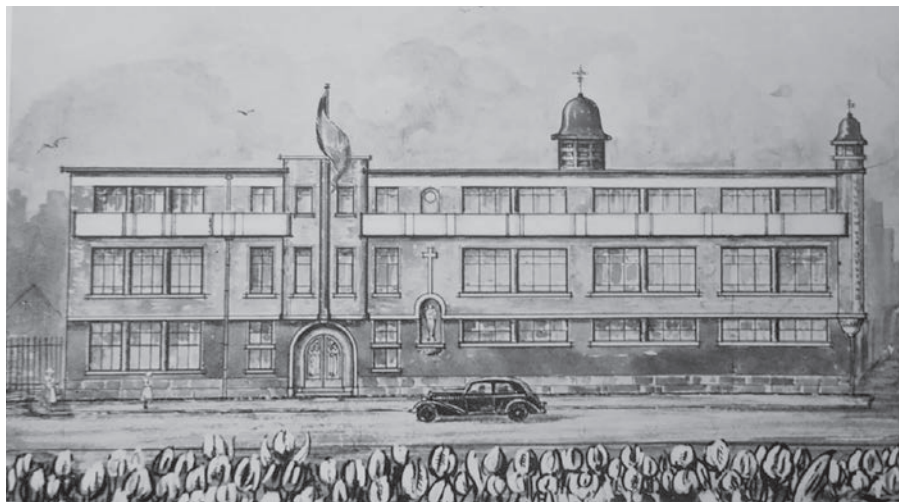
ABSOLUUT HET BEKIJKEN WAARD...

De twee fraaie modernistische huizen op **nr. 20** (bouwjaar 1937) en **nr. 26** (bouwjaar 1936).

lokalen. In de loop der jaren breidde de school steeds verder uit. Tussen 1937 en 1940 kreeg het gebouw zijn huidige uitzicht. In 1977 werd het pand overgelaten aan Caritas Antwerpen. Sindsdien vonden hier verschillende organisaties uit de bijzondere jeugdzorg onderdak.

Het gebouw heeft een zakelijk en dynamisch ontwerp met verwijzingen naar de Art Deco. Opvallend is het doorlopende golvende balkon en de creatief uitgewerkte hoek bekroond met koperen klokvorm. Vanuit de Begijnhoeve heeft u een mooi zicht op de voormalige kapel.

➔ **U vervolgt uw weg, kruist Conterschep en vindt een tiental meters verder het 'Blauw Hoeveke'.**

O.L.V. van Bijstandsinstituut postkaart

11 BLAUW HOEVEKE

“De buurt van station en stallen, waar eenige herbergen staan, kan, door het drukke verkeer van kooplieden, douaniers en andere beambten, het lossen en laden aan den buurtspoorweg, een eigenaardig hoekje genoemd worden. Daar is beweging en leven; daar wordt dapper gewerkt, en ook braaf geld verdiend.”

(getuigenis uit STINISSEN J. & WAELEBERS L. 1909: Een Vlaemsch Scheludedorp met een topographische kaart en het Dorp in vogelvlucht gezien, Brasschaat, 28).

Zo werd dit nu zo rustige plekje geschetst in een getuigenis uit 1909. Het 'Blauw Hoeveke' stond samen met enkele andere herbergen tussen de quarantainestallen en het verdwenen station van de buurtspoorwegen met zijn 'bureel van den Belgische Toldienst'.

➔ **Keer terug en sla linksaf.**

Conterschep is een verbastering van contrescarp wat zoveel betekent als 'buitengrachtboord'. De scherpe hoeken in de straat volgen de buitenste omwalling van het verdwenen Spaanse fort.

➔ **Volg de kronkelweg tot het Hof van Kums (nr. 54). Om een goed zicht te krijgen op het kasteel moet u het zijstraatje links 'Achter 't Hof' nemen. Enkele tientallen meters verder komt u recht voor het kasteel te staan.**

12 HOF VAN KUMS

Eduard Kums, een Antwerps zeilfabrikant, liet de drukte van de stad achter en bouwde in 1887 voor zichzelf dit 'hof'. Erg lang kon hij niet van zijn rust genieten. Hij overleed amper 4 jaar later. Het eclectische en kunstzinnige ontwerp paste volledig bij de persoonlijkheid van Eduard Kums. Hij was een kunstliefhebber met in zijn collectie werken van Goya, Hals, Rembrandt en Rubens. Het oorspronkelijke hof was omringd met een gracht en combineerde op een uitbundige en speelse manier houten erkers, glazen koepels, een hoge toren (die door de Duitse bezetter in 1917 werd verlaagd) en een wintertuin. In 1924 verkocht de familie het hof. Het zou twee generaties lang dienst doen als boerderij voor het werd gekocht

Hof van Kums

door een bouwbedrijf dat het vervallen kasteel grondig restaureerde.

- ➔ **TOT AAN DE GRENS EN TERUG. Een extra lus voor fietsers (4,4 km).**
- ➔ **Volg Achter 't Hof tot aan de Antwerpsebaan.**
- ➔ **Ga naar links.**
- ➔ **Bij het rondpunt fietst u rechtdoor (Antwerpsebaan).**
- ➔ **U fietst onder de havenweg A12.**
- ➔ **Het volgende kruispunt kan voor enige verwarring zorgen. De Antwerpsebaan is de weg naar rechts (en dus niet rechtdoor; dat is de Hollandseweg).**
- ➔ **Volg de Antwerpsebaan tot bij 'De Leeuw van Vlaanderen' op nr. 413.**

13 DE LEEUW VAN VLAANDEREN

De herberg ligt op de grens van polder- en heidegebied. In de eerste helft van de 19de eeuw stond hier een 'huis en plaetse' dat afbrandde en vervangen werd. Omstreeks 1878 werd het woonhuis grondig omgebouwd tot herberg en voorzien van extra stallen. De herberg werd verder vergroot in 1932. In 1970 gingen de in onbruik geraakte stallen deel uitmaken van het café. Binnenin vinden we nog een mooi bewaarde tapkast en toog in neorenaissancestijl. Ook de *moeren kinderbalken*, de tegelvloer met geometrische motieven en een deel van het schrijnwerk zijn origineel.

Moerbalken zijn zware draagbalken die van muur tot muur lopen. De kleinere balken haaks op de moerbalk noemt men kinderbalken of kinderbinten; Samen vormen ze de ondergrond voor de vloer.

- ➔ **Ongeveer 250 meter verder gaat de Antwerpsebaan over in de Zandvlietseweg.**

14 GRENSPAAL

U staat nu bij één van de vier palen die de grens tussen Nederland en Zandvliet aanduiden (drie met Putte, eentje – deze – met Ossendrecht). Op de gietijzeren kegels met een gestileerde dennenappel als bekroning prijkt het jaartal waarin de grens werd vastgelegd (1843) en de wapenschilden van beide landen, telkens aan de kant van het land zelf. Tijdens de jaarlijkse grensschouwing wordt de positie van de palen (en de grens) gecontroleerd.

- ➔ **Keer terug naar Zandvliet langs de Antwerpsebaan. Bij de kruising met de Putsebaan slaat u rechtsaf richting het dorpscentrum. De Putsebaan wordt De Keyserhoeve.**

Op **nr. 66** vindt u vrijetijdscentrum De Schelde. Dit voormalige schoolgebouw uit 1874 werd stelselmatig uitgebreid. In de jaren '50 werd de school grondig hersteld van de aanzienlijke oorlogsschade. Recent werd de hele school omgetoverd tot een aantrekkelijk vrijetijdscentrum naar een ontwerp van POLO-architecten. In de voormalige onderwijzerswoning die grenst aan De Keyserhoeve werden de bureaus ondergebracht. Er werd een theaterzaal voorzien van de modernste technieken, geïntegreerd in de oorspronkelijk struc-

tuur en de klaslokalen werden omgebouwd voor divers gebruik. Ook de voormalige speelplaats werd grondig aangepakt en kreeg met nieuwe speeltuigen en een graffitimuur een heel eigen karakter.

➔ Na een bezoek aan het vrijetijdscentrum keert u terug. Aan uw linkerkant vindt u de Begijnhoeve. We fietsen het straatje in tot bij de Spaansemolenstraat. Recht tegenover de Spaansemolenstraat ziet u het Bergske Af.

➔ BINNENDOOR...

Kiest u niet deze extra lus, keer dan in Achter 't Hof terug en vervolg uw weg in Conterschep.

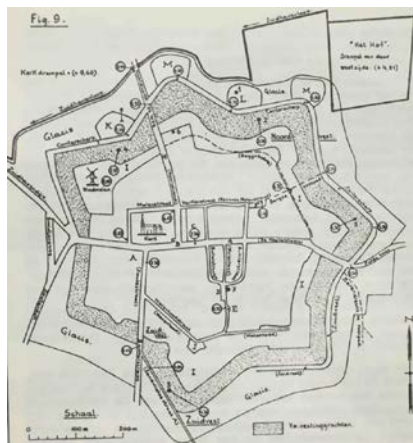
Aan de linkerkant ziet u een smal steegje: Bergske Af.

15 BERGSKE AF

De sinds lange tijd gesloopte Spaanse vestigingswerken hebben Zandvliet

KIJK OOK EVEN NAAR...

Het burgerhuis op **nr. 35** met nog heel wat originele elementen (schrijnwerk, pannendak en laadluik boven de houten poort) en het huis op **nr. 38** met de fraaie voordeur en de oculus (klein rond raampje) in het bijgebouw.

Schema Spaanse vestigingswerken

Restanten van de zuidelijke vesten nog goed zichtbaar op luchtfoto d.d. 1948 ter hoogte van de Hulkstraat en de verbindingsweg met Zuidvest.

Varkensmarkt en Sint-Martinushoeve omstreeks 1950

Botermarkt, Minnepomp

16 BOTERMARKT

De *Generale Merckt* (16de eeuw) kreeg in de 19de eeuw de naam *Botermerckt*. Samen met de Zandvlietse Varkensmarkt (aan de Spaansemolenstraat) en de Paardenmarkt (in de Walenhoek) vormde ze een geheel van markten. Zandvliet was dan ook het commercieel centrum in de regio.

➔ U loopt verder tot aan de Botermarkt.

zijn karakteristiek stratenpatroon gegeven en zichtbare sporen nagelaten in het dorp. Het steegje Bergske Af is hier een mooi voorbeeld van.

U komt nu terug in de **Spaansemolenstraat**. Waar deze breder wordt, was vroeger de Zandvlietse Varkensmarkt. Op **nr. 44** staat de Martinushoeve. Deze voormalige herenhoeve uit het einde van de 19de eeuw deed een tijdlang dienst als 'peebrandery'. Op **nr. 39** ziet u de pastorie. Oorspronkelijk stond hier de woning van de kapelaan. In 1865-1866 moest die plaats ruimen voor een nieuwe pastorie opgetrokken naar een ontwerp van Eugène Gife die als provinciaal bouwmeester verantwoordelijk was voor verschillende ontwerpen van scholen, pastorieën en gemeentehuizen in de regio Antwerpen.

De markt werd aangelegd door de Spanjaarden en vormde één geheel met kerk en kerkhof. Later werd in het midden een 'corps de garde' (wachthuis) gebouwd. Volgens plannen uit het midden van de 18de eeuw stond de *kaak*, waarvan u de restanten zag op het kerkhof, oorspronkelijk hier opgesteld.

Sinds 1858 staat in het midden van de Botermarkt een ijzeren neogotische zuil. Deze zuil is afkomstig van de afgebrande Antwerpse Handelsbeurs en werd aan de gemeente geschenken door een rijk suikerraffineerder, Joannes Carpentier, een goede vriend van de burgemeester.

Tien jaar later liet het gemeentebestuur bovenop de bornput (welput) in de noordwesthoek van het plein een pomp plaatsen. De fraaie gietijzeren constructie werd bekroond met het beeldje van een meisje dat Minne werd genoemd. Vandaar de naam Minnepomp. De pomp bleef tot 1980 in gebruik en werd in 2002 grondig gerestaureerd. In datzelfde jaar werden er nieuwe lindebomen geplant ter vervanging van de oude bomen die hier stonden sinds 1829.

STA EVEN STIL...

Bij het mooi bewaard vrijstaand woonstalhuis (nr. 30) en de twee polderhuisjes met kleurrijke tegelfriezen op nrs. 22 en 24.

➔ **Steek De Keyserhoeve over naar het Boterstraatje. Volg het Boterstraatje. U komt op een kruising van verschillende kleine straatjes. Zowel links, rechts als rechtdoor heet het hier Walenhoek. Ga naar rechts.**

17 WATERPOMP

De **Walenhoek** dankt zijn naam aan de Waalse huurlingen die op deze plek gelegerd waren. De organisch gegroeide buurt heeft een uitgesproken landelijk karakter.

Op **nrs. 35** en **33** vinden we twee boerenwoningen terug. De laatste is het voorhuis van een hoevecomplex dat zich sinds de 19de eeuw steeds verder heeft uitgebreid. Deze woningen bevinden zich aan wat voorheen de Peerdsmerckt heette. Deze 'merckt' deed dienst als wapenplaats voor het garnizoen. Er was een stenen waterput en een wip waarop de

soldaten hun schietkunst oefenden. In de Hollandse tijd kreeg de put de bijnaam 'theeput'. Waarschijnlijk omdat het water zuiver genoeg was om er thee mee te maken. Voor de Eerste Wereldoorlog werd de put vervangen door de huidige pomp om de arme bevolking van de Walenhoek van zuiver water te voorzien.

➔ **Loop verder in zuidelijke richting.**

Mijd (zeker met de fiets) de drukke Zoutestraat en kies voor de autovrije De Roet (het voormalige tramtracé) om terug te keren naar het beginpunt van de wandellus aan de Sint-Gertrudiskerk.

In de buurt vindt u zeker een gelegenheid om deze verkenning van Berendrecht en Zandvliet af te sluiten met een drankje.

Het bouwkundig erfgoed in uw gemeente werd grondig geïnventariseerd. De inventaris van het bouwkundig erfgoed vormt een instrument om het karakter en de eigenheid van Berendrecht en Zandvliet te helpen bewaren. Begin jaren 1990 werden de twee dorpen al geïnventariseerd. De lijst van toen, waarop 103 panden stonden, was aan een grondige update toe. Een deel van het erfgoed verdween ondertussen. En zestigtal panden dat toen onder de radar bleef, kreeg nu een plaats in de inventaris. Is ook uw woning kenmerkend voor de polderarchitectuur in Berendrecht en Zandvliet? U kunt de volledige lijst bekijken op www.inventaris.onroerenderfgoed.be.

COLOFON

V.U.: Patricia De Somer, Grote Markt 1, 2000 Antwerpen

Samenstelling en redactie: Johan Buytaert en Stefanie van Stee voor de kleine expeditie vzw in samenwerking met de dienst stadsontwikkeling Stéphanie d'Hulst, Isabel Michielsens en Caroline Wijckmans

Fotomateriaal: Alle foto's zijn eigendom van de stad Antwerpen, tenzij anders vermeld.

Lay-out: Stef en Jef, Laura Broux voor de kleine expeditie vzw

Wettelijk depot nummer: D/2017/0306/44

Geraadpleegde bronnen: Inventaris Bouwkundig Erfgoed 2015, GUMA nv en Inventaris Onroerend Erfgoed

websites: www.antwerpen.be/monumenten en www.inventaris.onroerenderfgoed.be

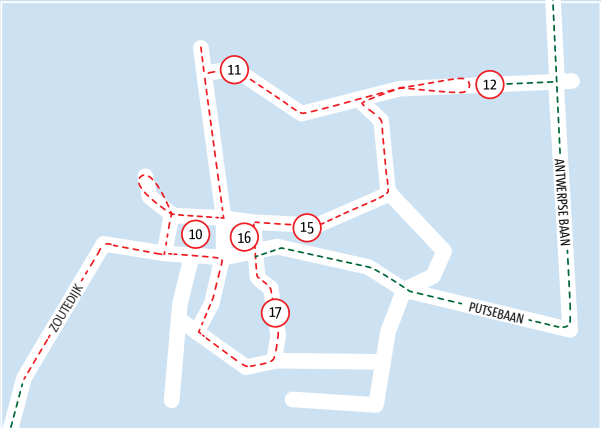
Niets uit deze brochure mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden. De uitgever heeft ernaar gestreefd om de relevante auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Wie desondanks meent zekere rechten te doen gelden, wordt verzocht zich tot de uitgever te wenden.

13 - 14
250m

A12

DETAILKAART ZANDVLIET

ANTWERPSE BIAAN

ZOUTEDIJK

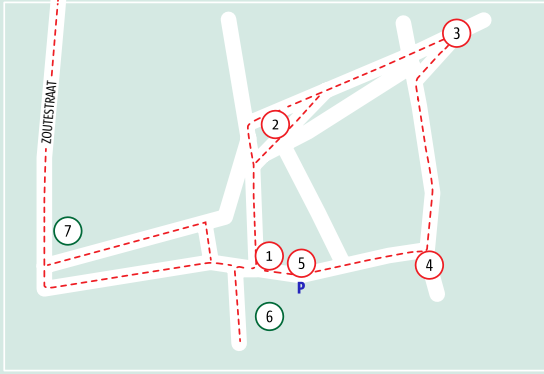
PUTSEBAAN

9

ZANDVLIETSESTEENWEG

8

DETAILKAART BERENDRECHT

ZOUTESTRAAT

7

6

1

5

P

2

4

3